

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

5-2019

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

А.Йўлдашев Темурбек Казбеков – Германияда ўқиган андижонлик талаба	91
--	----

АДАБИЁТШУНОСЛИК

Ф.Орипжонова А.Ахматованинг ижодини ўрганишда метафорик ёндошув	95
З.Қобилова, Э. Қобилова Татабуда шакл ва мазмун	98
З.Ж.Пардаева Чингиз Айтматовнинг “Асрга татиғулик кун” романи метафорикасида бадиий тафаккур фалсафаси талқини	101
В.Аҳмедова Тарихий драмада Амир Темур образи	105
А.К.Абдурахмонов Адабиётда турна тимсолининг тасвирига доир	109
Г.Муҳаммаджонова Ўзбек ва жаҳон адабиётида мусаввир образи	112
О.Солиева Нишотий мухаммасларининг матний-қиёсий таҳлили (I қисм)	117

ТИЛШУНОСЛИК

Н.Муродова Инглиз, рус ва ўзбек тилларида энантиосемияни ўрганишнинг тарихий асослари	122
Н.Чиниқулов Оммавий коммуникацияда ахборот матнлари	127
М.Мамажонов Антропонимлар дискурс релеванти сифатида	130
Н.Т.Махмудова Айрим телекоммуникация терминларида ўз ва ўзлашган қатлам муносабати	133

ИЛМИЙ АХБОРОТ

Р.Х.Максудов Элнинг ардоқли шоири	137
А.Сабирдинов, Н.Мамадалиев Асқар Қосимов шеърининг маҳоратининг баъзи жиҳатлари тўғрисида	139
А.Турдиев Замонавий ўзбек адабиётида фольклоризм	141
Б.Қурбонова, З.Каримова Ўзбек ва қирғиз фразеологизмларининг семантик таҳлили	145
С.Усмонова Ўзбек ва инглиз маърифатпарварлик ҳаракатининг ижтимоий-фалсафий асослари	148
Ж.М.Отажанов Бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларида рефлексив кўникмаларни ривожлантиришнинг шартлари	152
О.Хасанова Янги сўзларни ўқувчиларга ўргатишда мнемотехникадан фойдаланиш усуллари	156
Д.Қамбарова Мавзуни тақдим қилиш, талабаларга билим бериш ва назорат усуллари	160

ҚОНУН ВА ИЖРО

А.Ўринов “Фанлар подшоҳи” – Республика Президенти нигоҳида	163
--	-----

УДК:10+8-83

АНТРОПОНИМЛАР ДИСКУРС РЕЛЕВАНТ СИФАТИДА
АНТРОПОНИМЫ КАК ДИСКУРСНАЯ РЕЛЕВАНТНОСТЬ
ANTROPONYMS AS A DISCOURSE RELEVANCE

М.Мамажонов

Аннотация

Мақолада нутқий тузилмани мулоқот жараёни сифатида ўрганиш натижасида юзага келган дискурс, релевант тушунчалари ва антропонимларни бу тушунчалар билан боғлиқ ҳолда тадқиқ этишининг афзаллик томонлари баён этилган.

Аннотация

В статье изложены такие понятия, как дискурс, релевант, возникшие в результате изучения речевой структуры в качестве процесса общения, а также преимущественные стороны исследования антропонимов в неразрывной связи с данными понятиями.

Annotation

The article considers positive sides of the notion of discourse and relevant notions resulting from the study of speech structure as a process of communication and connection of these concepts with antroponyms.

Таянч сўз ва иборалар: антропоним, дискурс, релевант, интеграция, фанлар чорраҳаси, диалог, суҳбат, тадқиқ, дискурсив таҳлил, нутқ, жараён, лингвистика, яқинлашиш, бирлашиш, фарқлаш.

Ключевые слова и выражения: антропоним, дискурс, релевант, интеграция, смежные науки, диалог, беседа, исследование, дискурсивный анализ, речь, процесс, лингвистика, сближение, объединение, различие.

Keywords and expressions: antroponym, discourse, relevant, integration, related science, dialogue, conversation, research, discourse analysis, speech, process, linguistics, convergence, union, difference.

XX асрнинг сўнги чорагидан жаҳон тилшунослигида лисоний фаолият маҳсули бўлган ҳар қандай нутқий тузилмани уни яратувчи шахс – муаллиф ва реципиент мулоқоти нуқтаи назаридан тадқиқ этишга катта эътибор қаратила бошланди. Нутқий тузилмани мулоқот жараёни сифатида ўрганиш дискурс тушунчасининг юзага келишига сабаб бўлди [8,16].

Дискурс (фр. Diskours – нутқ, ҳаракат) термини жаҳон тилшунослигида бир неча маънода талқин қилинади. Бу термин дастлаб боғланма матн тушунчасини ифодалаган бўлса, кейинчалик суҳбат, диалог тушунчаларига нисбатан ҳам қўлланила бошланди [4,467]. Мазкур термин остида ҳозирги кунда экстралингвистик, хусусан, психологик, ижтимоий ва шахс онги билан боғлиқ омилларни мужассам этган нутқ тушунчасини тушуниш тенденцияси кенгайиб бормоқда [6,7]. Шунинг билан бирга, **дискурс** сўзи ифодалаган ҳодисани соф тилшунослик нуқтаи назаридан тадқиқ этиб бўлмаслиги, бунда психология, гносеология, жамиятшунослик, фалсафа, когнитология каби бир неча фанларнинг ҳамкорлиги тақозо этилиши ҳам айтиш кунда эътироф этилган ҳақиқатдир [6,8].

Ўтган асрнинг 50-йилларида америкалик тилшунос Зеллиг Харрис

томонидан биринчи марта қўлланилган **дискурс** сўзи бугунги кунда тилшуносликнинг марказий масалаларидан бирини ифодаловчи ҳодисани англатмоқда.

Дискурс тушунчаси ҳозирги даврда шиддат билан содир бўлаётган фанлар интеграциясини ўзида яққол намоён этади. У адабиётшунослик, тилшунослик, фалсафа, тарих, социология, антропология, педагогика, сиёсатшунослик каби фан соҳаларининг ҳар бирида махсус дефиницияга эга бўлиши билан бирга, бугунги кунда янги йўналишлардан бири ҳисобланган *дискурсив таҳлил*нинг ҳам марказий муаммоларидан бирига айланди.

Кўринадик, нутқий тузилмани бу тарзда ўрганиш тадқиқотчига жуда катта имкониятлар эшигини очиб бериш билан бирга, унинг дискурсив таҳлил деб номланган “фанлар чорраҳаси”дан ўтишини ҳам тақозо этади.

Релевант сўзининг ўзаги *реле* (электр занжирини улайдиган ва узадиган асбоб, автомат рубильник [5,352]) бўлиб, О.С. Ахманова луғатида унинг *тил бирликларини фарқлаш, мулоқот воситаси* маъноларида қўлланилиши ҳам берилган [1,383]. Биз ҳам бу терминни айнан мана шу маъноларда қўллаймиз.

ТИЛШУНОСЛИК

Демак, бизнинг ушбу мақоламиз–антропонимларнинг нутқда мулоқот воситаси, ўзи номлаётган объектни фарқлашлик хусусиятлари ҳақида.

Маълумки, антропонимлар филологияда атрофлича ва анча чуқур ўрганилган мавзу сифатида эътироф этилади. Айниқса, А.В.Суперанская, А.В.Суслова, В.А.Никонов, Ф.Абдуллаев, Э.Бегматов, Г.Ф.Саттаров, З. Садилов, М.Н.Чобанов, Х. Алиев, Т.Кусимова, Т.Жанузаков, С.Атаниязов, Д.Анданиязова, Н.Юсуфова, М. Адилов, А.Г. Шайхулов, Н. Мингбаев каби турли миллатга мансуб тилшунос ва адабиётшунос олимларнинг бу борадаги хизматлари беқиёсдир [Батафсилроқ қаранг: 2,4-31].

Бироқ, юқорида номлари келтириб ўтилган олимларнинг ишларида антропонимларга дискурс релеванти, янаям аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, мулоқот воситаси, фарқловчилик хусусиятларига монографик тарзда эътибор қаратилмаганлиги бизнинг ушбу мавзуга мурожаат қилишимизга сабаб бўлди. Зеро, ўзбек тилшунослигига дискурсив таҳлил ва когнитив тилшунослик соҳалари эндигина кириб келмоқда [8,19].

Кўринадики, нутқий тузилмани бу тарзда ўрганиш тадқиқотчига жуда катта имкониятлар эшигини очиб бериш билан бирга, унинг *дискурсив таҳлил* деб номланган “фанлар чорраҳаси”дан ўтишини тақозо қилади.

Дискурсив фаолият жараёнини ўрганмасдан туриб дискурс ҳодисасини тушунтириб бўлмайди. Дискурсив фаолият нутқ яратиш ва уни идрок этиш жараёнидир [6,19]. Бинобарин, ушбу жараён нутқ яратувчи – адресант, уни қабул қилувчи – адресат шахси билан узвий боғлиқдир. Бу ўринда дискурсив таҳлил психоллингвистика, социоллингвистика, когнитив лингвистиканинг бир нуқтада кесишишини тақозо этади.

Хўш, антропоним, антропонимика (лексикологиянинг киши исмлари билан шуғулланувчи бўлими [1,50], киши исм-фамилияси ва уларнинг ўрнида қўлланувчи номлар) дискурс релеванти сифатида, деганда нимани тушунамиз ва масалани бу тарзда ўрганиш бизга нима беради?

Бу ўринда аввало шуни айтиб ўтиш керакки, масалага бундай ёндашув, биринчидан, нутқий тузилмани дискурсив

таҳлил деб номланган фанлар чорраҳасида ўрганиш имконини берса, иккинчидан, тадқиқотчилар томонидан анча батафсил ўрганилган антропонимларнинг мулоқот жараёнида тутган ўрнини антропоцентрик нуқтаи назардан тадқиқ этиш имконини туғдиради.

Бугунги кунда дискурсив таҳлилнинг бир неча йўналишлари мавжуд [8,18] бўлиб, улардан бири дискурс интерпретациясидир. Дискурс интерпретацияси нутқ тузилмасини “ичдан” туриб таҳлил этувчи, когнитив тилшунослик билан узвийликка эга бўлган таҳлил кўринишларидан биридир. Дискурсив таҳлил тадқиқотчидан ҳам муаллиф нуқтаи назарини, ҳам ўқувчи нуқтаи назарини эътиборга олишни талаб қилади [8,18].

Бу фикрнинг антропонимлар билан бевосита боғлиқ томони шундаки, адресант (номловчи ҳар қандай шахс: ота-она, адиб, шоир, драматург), объект (чақалоқ, персонаж)га исм танлар экан, ўзи ҳам билган ва билмаган ҳолда бир неча нуқтаи назар (замон, миллий менталитет каби ички ва ташқи таъсир омиллар)ни инобатга олади.

Бу ўринда аввало шуни айтиб ўтиш керакки, машҳур рус олими В.Г.Белинский аллақачон эътироф этгани ва таъкидлаганидек, “Тил ўз ҳолича, фақат восита бўлувчи материалдир” [3,27]. Зеро, тил нарса ва ҳодисалар, улар ҳақида хилма-хил ҳамда мураккаб тушунчалар, уларнинг қирраларини асосий белги, хусусиятларига таянган ҳолда умумлаштириб ва яқкалаб номлайди. Нарса ва ҳодисаларни, объектив оламдаги барча мавжуд борлиқни умумлаштириб номлаш инсон тафаккури ва тилининг улуғ мўъжизасидир. “Аммо жамиятнинг кундалик мулоқоти, лисоний ҳаёти учун зарур бўлган иккинчи бир эҳтиёж ҳам бор. Бу, объектив борлиқдаги нарса ва ҳодисалар, тирик мавжудотларнинг ҳар бирини алоҳида, яқкалаб, доналаб номлашдир” [7,8]. Айнан мана шу яқкалаб номлаш шарофати туфайли “конкрет бир халқ ёки миллат тили и к к и х и л и жтимоий функцияни бажаради: б и р т о м о н д а н коллектив аъзолари орасидаги ўзаро алоқа учун хизмат қилиб, уларни бирлаштиради. Демак, у а л о қ а ҳамда б и р л а ш т и р и ш воситасидир.

И к к и н ч и т о м о н д а н, тил турли коллективларнинг бир-бирларидан ажралиб туришларини таъминлайди. Масалан,

тожиклар ўзбеклардан, қозоқлар қирғизлардан, корейслар японлардан биринчи галда ўз тилларининг ҳар хил бўлиши туфайли ажралади. Демак, бу маънода тил ажратилган қуролидир” [7, 147].

Биз бу фикрларни мавзумизга бевосита алоқадорлиги учун таъкидлаб келтирдик. Зеро, антропонимлар дискурс релеванти сифатида бирлаштирилган ва ажратилган (фарқлаш)лик функциясини ҳам бажаради. Масалан, бирор нотаниш киши сизга исмингиз (фамилия ёки отангизнинг исми) орқали мурожаат қилса, бирдан ўртадаги бегоналик маълум маънода ортга чекинади. Яъни, сиз мурожаат қилувчига худди эски танишга қарагандек юзланасиз. Антропонимларнинг айнан мана шундай хусусияти мавжудлигини америкалик машҳур социолог олим Дейл Карнеги бир қатор асарларида қайта-қайта таъкидлайди. Жумладан, дунёнинг бир неча тилларида кўплаб нусхада нашр этилган “Қандай қилиб дўст орттириш ва одамларга таъсир кўрсатиш мумкин” номли асарининг “Агар бунини билмасангиз, сизни кўнгилсизликлар кутади”, деб номланган бобида бу мавзуга алоҳида тўхталади ва шундай хулосага келади: “Одамлар ўзларининг исмлари билан шундай ғурурланадиларки, уни ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам умрбод қолдиришга интиладилар... Шундай қилиб, агар сиз одамларга ёқмоқчи бўлсангиз, учинчи қоидага риоя қилинг. **Эсда тутинг, одамларнинг исми – унинг учун ҳамма**

тилда энг ёқимли ва энг муҳим товуш ҳисобланади...” [9, 75-78].

Антропоним (исм)ларнинг бу каби бирлаштирувчилик хусусиятлари ҳақида қатор илмий-оммабоп асарлар орқали ўзбек китобхоналарига яхши таниш бўлган Турсуной Содиқованинг “Мураса илми” (Тошкент: Ғафур Ғуллом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016), Сиддиқ Мўминнинг “Мулоқот мезони” (Тошкент: Янги аср авлоди, 2004) рисолаларида ҳам асосли фикрлар билдирилган.

Антропонимларнинг ажратилган (фарқлаш) хусусиятлари деганда, уларнинг бир миллатни иккинчи миллатдан, бир мурожаатнинг иккинчи мурожаатдан фарқли жиҳатларини назарда тутамиз. Яъни, масалан, Алишер Тўйчиев исм-фамилиясини эшитишимиз (ёки ўқишимиз) билан ўзбек, Алексей Попов орқали рус миллатига мансуб киши кўз олдимизга келса, Алишержон орқали норасмий, Алексей Иванович орқали расмий мурожаатлар ҳаёлимизда жонланади.

Хуллас:

а) *дискурс* тушунчаси ҳозирги даврда шиддат билан содир бўлаётган фанлар интеграциясини ўзида яққол намоён этади;

б) антропонимларни дискурс релеванти сифатида бу тарзда ўрганиш инсон нутқини антропоцентрик нуқтаи назардан тадқиқ этишда янги саҳифаларни очади.

Адабиётлар:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Сов. энциклопедия, 1969.
2. Бегматов Э. А. Ўзбек тили антропонимикаси. – Т.: Фан, 2013.
3. Белинский В.Г. Избр. соч., III том. – М., 1941.
4. Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск VIII. Лингвистика текста. – М.: Прогресс, 1978. – С. 467-468.
5. Русча-ўзбекча луғат. – Т.: Ўзбек Совет Энциклопедияси Бош редакцияси, 1984.
6. Седов К.Ф. Дискурс и личность. – М., 2004. – С. 7-8.
7. Усмонов С. Умумий тилшунослик. – Т.: Ўқитувчи, 1972.
8. Худойберганова Д. Матннинг антропоцентрик тадқиқи. – Т.: Фан, 2013.
9. Карнеги Д. Қандай қилиб дўст орттириш ва одамларга таъсир кўрсатиш мумкин. – Т.: Шарқ, 2010.

(Тақризчи: С.Мўминов – филология фанлари доктори, профессор).